
„המגיד“ וראשית התנועה הלאומית

טאת ד"ר יצחק ברזילי

רבים ורציניים היו ליקויי „המגיד“. לקויה היתה לשונו, ולא רבה ההבנה שהארה לענינים שבספרות. משכילי הזמן טענו גם נגדו שהטפתו להשכלה לא היתה די גמרצת, ושבדרך כלל עמד לצד הדתיים המשמרים ולא לצד המתקדמים. תהא דעתנו על ליקוייו מה שתהא, בדבר אחד לפחות עלה „המגיד“ שכם אחד על כל העתונים העברים בני זמנו, והוא: בנאמנותו הגדולה לרעיון הלאומי, ובתרומה הרבה שתרם להפצתו ולהחדרתו בקרב העם. לא היה רעיון או מפעל לאומי, שעלו באותו זמן של גישושים וחפושי דרך ראשונים, אשר לא סופר עליהם מעל דפיו. כיוון לאומי זה, בו נקט העתון, היה בלי ספק תוצאת הצטרפותו למערכת של ר' דוד גורדון, אחד העתונאים העברים המוכשרים ביותר של אותו דור, שלבו חדור היה אמונה עמוקה ברעיון הלאומי, ולהפצתו בקרב העם הקדיש את מיטב כוחו וכשרונותיו.

כיוון זה הורגש לראשונה ב„המגיד“ של שנת 1862. באותה שנה התרחשו כמה מאורעות בעלי חשיבות רבה לעתידו של הרעיון הלאומי: הופיע „דרישת ציון“ להרב קאלישר, ו„רומא וירושלים“ למשה הס. ובפרנקפורט ענ"מ נוסדה על ידי ד"ר לוריא „חברת יישוב ארץ ישראל“. שנים מעטות לפני כן (1860), נוסדה חברת „כ"ח“ על ידי יהודי צרפת, ובשנת 1863 פרץ מרד הפולנים נגד רוסיה. מאורעות אלה שימשו גורמים ישירים להבשיל בלבו של רד"ג את האמונה בפתרון הלאומי-הציוני של הבעיה היהודית. אם ספרי אלקלעי וקלישר הביאוהו לכלל הכרת מציאותה של גישה אקטיביסטית וטבעית לענין הגאולה בקרב היהדות החרדית, הרי ייסודה של „כ"ח“ וספרו של הס העמידהו על ההרגשה הלאומית החיה והכרת השותפות עם כלל היהדות העולמית שבקרב יהדות המערב. כשנוסיף על אלה את השאלה של „מתי אעשה גם אנכי לביתי?“ שדמדמה ועלתה בלבבות רבים מיהודי פולין ב-1863, נוכח התלקחות היצרים הלאומיים שבקרב הפולנים, עת נתבעו יהודי פולין, בתוקף המסיבות, להזדהות עם אידיאל לאומי זר להם — והרי לפנינו רקע מאמרו החשוב של רד"ג, „בשובה

(* ראה „בצרון“, חשון-כסלו, תשי"ח.

ונחת תושעון, שאפשר לראותו מבחינות רבות כניסוח ראשון של ההשקפה הלאומית הציונית בזמן החדש⁶⁶.

האמונה שהביע רד"ג במאמר זה, כי הגיעה השעה לעם היהודי לשוב ולכונן את ביתו בציון, מבוססת היתה על הערכה שקולה של כמה גורמי יסוד שפעלו אז בזירה הבינלאומית, וכן של גורמים חדשים שעלו בקרב יהדות אירופה המערבית.

הבין גורדון, שמפעל לאומי יהודי, למען יצליח, מן ההכרח שיקדם לו מצב מדיני נאות באירופה, והלך רוח ליברלי אוהד שאיפות אלה בקרב חוגים בעלי השפעה בחברה הלא-יהודית. ושני תנאים אלה נראו לו כמצויים אז וכפועלים בכיוון הרצוי. האימפריה התורכית נמצאה זה עשרות בשנים במצב של התפוררות גדלה והולכת, ומאידיך הלכה השפעתן של אנגליה וצרפת. גם באירופה וגם מחוצה לה, גברה. אירופה כולה היתה תוססת וקודחת בחום ההתעוררות הלאומית העמוקה, ועלידה נודעה גם הבנה גדלה והולכת לגורלו הלאומי הטראגי של עם ישראל.

גם במחנה ישראל ניראו אותות מבשרי טוב. עלתה עשורה יהודית במערב, בעלת השפעה וכה בכלכלה ובמדיניות האירופית, ובתוכה התבלטו יחידים נעלים כמונטפיורי, כרמיה, הרוטשילדים, אברהם כהן ואחרים, שהכריזו בפומבי על הרגשת הקשר שלהם לכלל האומה ושאיפותיה. נוסדה חברת „כ"ח“ בצרפת, ונעשו הכנות לייסוד חברות דומות באנגליה, איטליה, אוסטריה וגרמניה עם תכניות פעולה נרחבות למען היהדות העולמית — בכל אלה היה משום עדות ברורה להרגשת אחריות עמוקה לגורל האומה, שנתעוררה בקרב חוגים יהודיים שנתרחקו לכאורה מיהדות המסורת.

במאמר זה לא הציע עדיין גורדון כל תכנית מעשית. אף לא הדגיש דחיפות הענין, אלא פנה ליהדות הדתית, שתשתחרר מההשקפה הפסיבית שלה על הגאולה, וליהודים הנאורים, שלא „ימכרו בכורתם בנויד עדשים“ ושלא יתביישו ביהדותם ובשאיפותיה הלאומיות, שהגן בהתאם לרוח הזמן ומגמותיה העמוקות והכלליות ביותר.

להד חזק לא זכה המאמר. אף נסיונותיו המעורפלים של הד"ר לוריא עלו בתוהו ולא הביאו כל פרי. לא הועילה העברת „החברה לישוב א"י“ מפרנקפורט לברלין, בה תלו הלאומיים תקוות מרובות, וכן נשאר ללא תוצאות מאמריהם מלאי האמונה ובשבח הרעיון הלאומי של אלקלעי וקלישר. ההתנגדות לתכניות אלה מטעם הישוב הישן, שנבעה בעיקר מחשש למיעוט הכנסות „החלוקה“, ויחסה הצונן של „כ"ח“ אליהן — עזרו לא מעט לרפות את הידים. אולם בראש וראשונה יש לתלות את קולר הכשלונות הראשונים

ברוח הזמן. לא איכשר דרא. חוקות מדי עוד היו התקוות שתלו היהודים כמעט בכל ארצות אירופה, לרבות ברוסיה, ברוח הסובלנות והקידמה של המאה ה-19, ועמוקה מדי היתה האמונה בהשכלה ובשינויים היסודיים שחוללה ושעתידה עוד לחולל בטבע האדם. בעיני היהודים החרדים היו התכניות הלאומיות האלה בבחינת דחיקת קץ חצופה, ובעיני הגאורים — התכחשות לרעיונות הקידמה ונסיגה לאידיאל פרימיטיבי שאבד עליו כלח.

לא עברו אלא שנים אחדות ורד"ג העלה את השאלה מחדש, ובצורה יותר חריפה ומעשית, בשורת מאמרים בשם „דבר בעתה“, שהופיעו ב„המגיד“ של 1869. מה שגרם לחידוש הדיון בבעיה היתה ההתקפה הגלויה של המתקנים הגרמנים על האמונה הלאומית, שמצאה את ביטויה בכמה החלטות שנתקבלו באסיפות קאסל ולייפציג. באסיפת קאסל הוצע להרחיק את כל התפילות שיש בהן זכר לירושלים, לבית המקדש ולבחירת ישראל⁽³⁷⁾. כתוצאה מזה נתמנתה בפרנקפורט ענ"מ ועדה מיוחדת שערכה סידור תפילה חדש. לסידור זה הקדים גייגר הקדמה, בה הדגיש שהאידיאל היהודי בתווה הוא התאחדות כל בני אדם להיות לגוי אחד. משום כך אין עוד לאמונה בשיבת ציון והחזרת העבודה כל אחיזה בחיינו, וכשאנו נושאים תפילות אלה על שפתנו, הננו מזכירים שם שמים לשוא, „בידענו ברור כי שקר מוחלט הוא“⁽³⁸⁾.

אולם היו גורמים נוספים, יותר דחופים ונמרצים. ב-1866, בזמן מלחמת פרוסיה-אוסטריה, עבר גל פרעות על יהודי בוהמיה וארצות הדנוא האחרות. „נעשו תועבות גדולות ונוראות מאד נגד אחינו בני ישראל שם. שרפו, בזו, חמסו והרגו, הכו ולא חמלו, חרפו וגדפו את היהודים“⁽³⁹⁾. באותן השנים גברו גם הגזרות והרדיפות על היהודים ברומניה, וכן החרף המצב הכלכלי בליטה וברוסיה, והביא אתו מצוקת רעב קשה לאלפי יהודים. רדיפות אלה העלו על הפרק את בעיית ההגירה.

מאמרו זה של רד"ג נכתב איפוא על רקע של מתחים כלכליים וחברתיים, וזעזועי אכזבה ראשונים שזיעזעו את האידיאולוגיה של ההשכלה. כבמאמרו הקודם, כיוון אף עתה רד"ג את דבריו נגד שני אגפי היהדות, שכל אחד מטעמים משלו התכחש לרעיון הלאומי: למתקנים המתבוללים מצד אחד, ולאדוקים מקדשי תורת „שב ואל תעשה“ מצד שני. ברעיון התעודה של המתקנים, אשר בשמו חייבו את הפיזור היהודי ושללו את רעיון שיבת ציון, ראה רד"ג לא רק תפיסה מסולפת של ההיסטוריה היהודית ועודה, אלא גם סילוף שחצני של מהלך ההיסטוריה האירופית בכלל. הדעה שעל היהודים להשאר מפורדים בין העמים, כדי להביא להם, כביכול, את ברכת הדעת והקידמה הריהי פרי הנחה

(37) שם, XII (1868), ע' 34.

(38) שם, XIII (1869), ע' 213-14.

(39) שם, X (1866), ע' 378.

המגזימה את כחה של ההשפעה היהודית במהלך ההיסטוריה המודרנית. מה שהביא את הזמן החדש בקורות אירופה, טען רד"ג, היו בעיקר שני גורמים: המהפכה הצרפתית והתפשטות המדעים, ואילו «הריפורמיים האלה עושים שקר בנפשם וחפצים להשלות גם אחרים באמרם כי בני ישראל לבדם השכילו את כל העמים כהיום הזה!... כמה מאות שנים ישבו אחינו בני ישראל באשכנז, צרפת, אנגליה ודומיהן, האם השכילום בינה? האם עזבו העמים אמונתם וקבלו אמונת ישראל עליהם לפי היעוד הישראלי של הריפורמיים?» זה ועוד: טוענים חסידי הריפורמה, כותב רד"ג, נגד מצוות התורה שבניגוד לרוח הזמן הן. נניח שכן, אולם, שואל הוא, האם גם יעודנו הלאומי, «קיבוץ גלויותינו והשבת שבותנו לארץ קדשנו», בניגוד לרוח הזמן הוא? הלאומיות הנה הכת האדיר ביותר בקורות אירופה של הדורות האחרונים: בשמה נלחם נפוליאון לצד איטליה נגד אוסטריה; למענה נלחמו עמי אירופה לשחרורן של יון, סרביה, רומניה; ובשמה נלחמה הונגריה נגד אוסטריה, ופולין נגד רוסיה. «ומדוע זה יגרע חלקנו גם אנחנו בני ישראל להחזיק בכל לב ונפש במעוז תקותנו ויעודנו... שישוב לנו ככדורנו אשר גלה ממנו?»

כן נלחם רד"ג בטענה אחרת שטענו אז, והמשיכו לטעון שנים רבות אחר כך, מתנגדי הלאומיות היהודית, והיא: שלאומיות זו היא בניגוד לשאיפות התשכלה ואהבת המולדת. «בכל האהבה לחכמה ומדע ולארץ המולדת», השיב רד"ג, «הלא יוכל העברי גם לשאת עיניו אל הר קדש זה ציון ולהעלות על זכרונו את קדושת עמו בימי קדם ולאמץ לבו בתקוה הנעימה מקבוץ גלויות להיות עוד לגוי גדול ונכבד בין עמי תבל בבוא המועד הנכון»⁴⁰. באותה חריפות החלטיות דן רד"ג בהשקפה הניסית של הגאולה, אשר בשמה כביכול נימקו רבים מהחרדים את התנגדותם לרעיון הלאומי. «הבלים אלה», כותב הוא בועם, «אין להם שחר ויסוד מוסד בספרי ודעות חכמים... אמונת שוא כזו כבר הסבה רעות רבות ואיזמות לעם ישראל במקומות שונים... רק בדרך ישרה באופן הטבעי בתהליכות קורות ימות עולם יושע יהודה וישיב ה' שיבת ציון»⁴¹. רד"ג סיים את שורת מאמריו בקריאה למנהיגי «כי"ח» ולראשי יהדות אנגליה, שבמקום גישתם הפילנתרופית, ינקטו בעמדה לאומית-ציונית ברורה, ויעמידו במרכז פעולותיהם את ישובה של ארץ ישראל»⁴².

תוצאות ממשיות ישרות לא היו גם למאמר זה. הפנייה לכרמיה, שיקרא «הקריאה הקדושה... לקיבוץ פוורינו על ידי התיסדות קולוניות בארץ הקדש לעבודת האדמה», נשארה ללא תגובה. אילו אף החליטה «כי"ח» על עמדה יותר חיובית לרעיון של ישוב חקלאי בארץ ישראל, הרי בתנאי הזמן לא

40) שם, III (1869), ע' 221-25.

41) שם, גליון 33.

42) שם, ע' 269-70.

יכלה לעשות דבר למען הגשמתו. כי בינתיים נסתבכה צרפת במלחמה נגד גרמניה, והקשר שבין הקיבוץ היהודי בה ויהודי מזרח אירופה נפסק. אך לולא גם פרצה המלחמה, ברור היה שאין לצפות לפעולות ציוניות מצד העשורה היהודית בצרפת או באנגליה. עמוקה מדי היתה אמונתם בתרבות אירופה ובעתיד המזהיר הנכון ליהודי כל הארצות כשתרבות זו תיעשה לנחלת הכלל. יותר מדי רציונליסטים ואנשי מעשה היו — שיתיחסו ברצינות לרעיון של ישוב חקלאי יהודי בארץ ישראל כפתרון לבעיה היהודית. אמנם דבר כרמיה על נאמנות היהודים לזכר ציון, "שירושלים היא עיר הנצח... היא הרעיון הקדוש והנשגב אשר בכחו היינו כלנו בני אב אחד", אך מאידך העיד בעצמו, שנאמנות זו אינה אלא ענין שבסנטימנט היסטורי, שאין בו כדי להיביא את נושאיו לאיזה שהם מעשים. "הן לא יעלה על לבבכם לעזוב עתה את מולדתכם היקרה וללכת לירושלים להשתקע שם"⁴³. באותה רוח של לאומיות יהודית ועמניטריות ורוחנית דיבר גם אלברט כהן, שהביע מצד אחד את "תקותו החזקה לראות עוד את ירושלים עיר הקודש בתור מקום ההצלחה והאושר כאשר ראוי לה", ומצד שני שאל: "מדוע לא יתאחדו עמנו העמים להיות בעזרתנו לבנות בית היכל לאהבת האדם ולבוא בברית כל העמים יחד?"⁴⁴ כבר אז ברור היה לרד"ג, שאין לצפות לאוריינטציה לאומית ציונית מיהדות זו, אולם הוא פנה אליה מטעם פשוט, כי כתובת מנהיגות אחת לא היתה בנמצא אז, רק עם התעוררות התנועה הלאומית בקרב יהודי מזרח אירופה יצא בבקורת גלויה נגד אפיה הבלתי ציוני של "כי"ח"⁴⁵.

כאמור לא היו תוצאות ממשיות למאמר, בכל זאת לא היה חסר חשיבות. אט, אט החלו הרעיון הלאומי וענין ישוב ארץ ישראל לקנות להם זכות אורח בעתונות העברית. גורדון עצמו לא פסק מלהטיף להם. ב-1870 פירסם שורת מאמרים חדשה בשם "עוד דברים אחדים על דבר היעוד הלאומי של עם ישראל". במ חזר להתווכח עם אלה שניסו לתת מובן רוחני לרעיון הגאולה, ומתוך הסתמכות על הכתובים הוכיח שהאמונה במשיח ובגאולה — ארצית היא ביסודה"⁴⁶. כן פירסם מאמרים לאומיים נוספים בשנה הבאה"⁴⁷. על ידו החרו החזיקו הרבנים אלקלעי וקאלישר, שבעיקר רצו לזכות בשיתוף פעולתה של היהדות החרדית. משום כך הרגיעו את אדוקי ירושלים, "כי החלוקה תשאר להם במקומה ולא תחסר כמלוא נימה"⁴⁸, ואת היהדות בכלל — שאין בגישה המעשית כל סתירה ליהדות המסורת, כי "הישועה תלויה בישוב הארץ...".

(43) שם, XIV (1870), גליון 24.

(44) שם, הוספה לגליון 27.

(45) שם, XXIV (1880), ע' 396.

(46) שם, XIV (1870), גליונות 4-5.

(47) שם, XV (1871), גליונות 8-15, 48.

(48) שם, ע' 321.

וישוב הארץ תלוי במלמד הבקר, כי אין ישוב בלי עבודת האדמה“⁴⁹). עידוד מה אפשר היה גם לשאוב מכמה מעשים שנעשו אז בארץ: בשנות הששים הלכו ונבנו השכונות הראשונות בירושלים שמחוץ לחומה, ב-1870 נוסדה מקוה ישראל, וב-1874 נקנתה אדמת מוצא. אולם לא היה בכל אלה כדי ליצור בסיס לפעולה יותר רחבה, ולנטוע אמונה במעשיותו של הרעיון. משום כך נכשלה גם התכנית של „מזכרת משה“ — תכנית של מפעל התישבותי בארץ על שם מונטיפיורי בקשר עם יום הולדתו התשעים (1875).

בעיית ישוב הארץ עלתה מחדש על הפרק ב-1876. אותה שנה הופיע באנגליה הרומן רב ההשפעה „דניאל דירונדה“, בו כתבה המחברת ג'ורג' אליוט בחום נפש על אפשרות שיבת היהודים לארץ ישראל. נתפרסמה אז באנגליה גם חוברת אחרת בשם „אור חדש על בעיית המזרח“, בה הציע המחבר לייסד מדינה יהודית בארץ ישראל⁵⁰). אולם יותר מאלה היכתה גלים בציבור היהודי והלא-יהודי הצעתו של ה. גדליה (H. Guedalla) בן אחותו של משה מונטיפיורי, בדבר קניית ארץ ישראל מתורכיה תמורת החובות שהיתה חייבת למלויה הבריטיים⁵¹). „הבשורה ההיא“, כתב המו"ל, „עשתה רושם גדול מאד בכל העולם כלו... לפי דעתנו לא ענין ריק הוא הענין הגדול והנשגב הזה אשר התעורר עתה בצאת השנה... לרגלי הסכסוכים הנוראים המתרגשים כעת בתוגרמה האירופית ולרגלם אולי גם בארץ הקדושה“⁵²). התלהבות „המגיד“ לתכנית זו עוררה את זעמו של בריל, עורך „הלבנון“, שיצא בדברים חריפים נגדה. גדליה פירסם אז מאמר ב„המגיד“, ובו הכחיש כי היה עם לבו „לקנות את ארץ הקדש ולהושיב שם יהודים מאירופה“. כל השתדלותו היתה רק שתורכיה תמסור לו, כבא-כח בעלי החובות, „כברות ארץ בסוריה ובתוגרמה האירופית בתשלומי שטרותיה במחיר קצוב“⁵³). אם היה אפילו שמץ של ממש בכל התכניות האלה, הרי הושם לאל על ידי הסתבכות תורכיה במלחמה נגד רוסיה (1876-7).

בינתיים, ובאמצע שנות השבעים, החלו נראים סימנים מבשרי רע ליהדות ברוסיה ובמרכז אירופה. חרב הגירושים והפרעות תלויה היתה זה מזמן על ראשה של יהדות רומניה, אולם צרה זו נראתה בעיני יהודי יתר הארצות כמקומית בלבד, ולא היה בה כדי להחליש את תקוות השויון הגמור שמילאו עוד אז את לבותיהם. ב-1873 נתקבל ברוסיה חוק צבא חדש על פיו הושוו היהודים בענין השירות בצבא עם יתר התושבים. רבים ראו בו משום צעד ממשי ראשון להשתלבות היהודים בחיי המדינה, ובשל כך נתעוררה התקווה

(49) שם, xvi (1872), ע' 25.

(50) שם, xx (1876), ע' 276.

(51) שם, עמ' 302-303.

(52) שם, ע' 319-320.

(53) שם, ע' 420.

לפתיחת פנים רוסיה להתישבות יהודית ולשיוון אזרחי מלא. כה רבות היו התקוות שתלו בחוק החדש, עד שהמנהיגים החלו להתזרזר נגד ההגירה מרוסיה לחוץ לארץ⁵⁴). האכזבה לא אחרה לבוא. ב-1876 פתחה העתונות הרוסית בתעמולת שנאה ארסית נגד היהודים. הם האשמו בהשתמשות מחובת הצבא ובניצול מתפיר של הארץ⁵⁵). באותו זמן גברה גם שנאת ישראל בגרמניה⁵⁶). אולם, למרות אותות מבשרי רעה אלה, פעלה עוד בחיים המדיניים המסורת הליברלית ביחס ליהודים משנות הששים. משום כך הצליחו באי-כח היהודים לקבל את הסכמת צירי הקונגרס בברלין (1878) להכנסתו של סעיף מיוחד בדבר שיוון היהודים לחוץ השלום של סרביה, רומניה ובולגריה כתנאי מוקדם לעצמאותן. מן הראוי להעיר, שנוכחותו של דיזרעלי, ראש הממשלה הבריטית, בקונגרס זה, והתפקיד החשוב שמילא בו, עזרו לא מעט להכריע דעת הצירים לטובת הצעה זו. אך לא עברו ימים רבים ונתברר שתקפה לא היה אלא על גבי הגיר. רומניה השתמשה בכל מיני תככים ואמתלאות והתחמקה ממילויה. ואילו בגרמניה התרבותית החלו באותה שנה להשמיע מעל במת בית הנבחרים דברים נמרצים נגד ״מלווי הריבית היהודיים... המוצצים דם הלווים והאכרים״⁵⁷). כעבור שנה נתארגנה שם, בראשותו של הכומר שטקר, הליגה האנטישמית, שפתחה בתעמולה נרחבה נגד היהודים והיהדות. ברקעה של האנטישמיות הגרמנית פעלו בעיקר, עלי-יד השנאה ההיסטורית ליהודים, גורמים בעלי אופי כלכלי. ביליונים הפרנקים של דמי פיצויים, שסחטה גרמניה מצרפת בעקבות נצחונה משנת 1870, לא יכלו למנוע בעד המשבר הכלכלי החמור שהחריף בארץ. בעקבו של זה גברו המתחים ואי השקט הסוציאליים, וכתגובה על כך נעשתה הממשלה יותר ויותר שמרנית. לא קשה היה בתנאים כאלה למצוא ביהודים את השעיר לעזאזל, ולהצביע עליהם כעל האשמים בכל. גורמים כלכליים-חברתיים מילאו גם כן תפקיד יסודי באנטישמיות הרוסית. שחרור מליונים של אכרים משיעבודם הפיאודלי, ותהליך תיעוש הארץ, העלו כחות סוציאליים עצומים שאיימו על המשטר הישן. משנות הששים והשבעים גברו הלכי הרוח האנרכיסטיים והניהיליסטיים בקרב הנוער. ב-13 למרץ, 1881, נרצח הצאר אלכסנדר השני, וכששה שבועות אחרי כן פרצו פרעות ביהודים בכל נגב רוסיה.

כידוע היוו פרעות 1881 מיפנה יסודי בגורלה ההיסטורי ובמחשבתה הלאומית של יהדות רוסיה. חלקים ניכרים מהאוכלוסיה היהודית, ובעיקר בני השכבה החברתית העליונה והאינטליגנציה, הועמדו פתע בפני הרס גמור של

54) שם, xviii (1874), ע' 47, 121, 155'6, 397'8.

55) שם, xix (1875), עמ' 44'5, 76, 156'8, 172, 233, 243.

56) שם, xx (1876), עמ' 28'9, 38.

57) שם, xxii (1878), ע' 401.

יסודות השקפתם האינדיבידואלית והחברתית. שינוי זה הורגש גם בספרות, שהחלה תוהה על עברה ועתידה.

„המגיד“ לא עבר משבר זה. המיפנה שחל בכיוונו, קדם בשנה שלמה ל„סופות הנגב“, והיה בעיקר תוצאת שנאת ישראל בגרמניה, שפשתה בכל חוגי העם, ומצאה לה אף מחקים נאמנים באוסטריה-הונגריה, ואפילו בצרפת. שנאה זו, שהלכה ונעשתה זעומת פנים יותר ויותר, וגילתה סימנים של פסיכוזה חברתית עמוקת שרשים, היא היא שהביאה את רד“ג למסקנה, שלא יתכן כל פתרון אחר לבעיית היהודים אלא הציוני. כידוע הגיע רד“ג למסקנה זו עוד בתחילת שנות הששים, אולם המציאות ההיסטורית היהודית נראתה אז כמכחישה אותה וכפועלת בכיוון ההפוך. זה ועוד: אם הטיף גורדון ללאומיות ציונית בשנות הששים, הרי הנמקתה היתה רוחנית-תרבותית בעיקר, והיא: להציל את האומה ותרבותה משיני ההתבוללות המאיימת. ואילו עתה, נוספה על זו הדאגה העמוקה לקיומה הפיזי של היהדות, שסכנת השמדתה נעשתה מוחשית וכללית כמעט.

עוד ב-1880, כמעט שנה לפני פרעות רוסיה, כתב רד“ג: „כל השאלות נסוגו אחור אצלנו ושאלת ישוב ארץ ישראל לקחה מקומן“⁵⁸. משום כך ראה ב„הרחבת גבול התקוה ביעוד הלאומי בקרבנו את אחת מהחובות הקדושות המוטלות על מוציא אור מכתב עברי“. „חובתנו היא“, הכריז „ונעשנה“⁵⁹. ומאז ועד מותו, בחודש מאי, 1886, הקדיש את כל כחו וכשרונו הספרותי לרעיון הלאומי. סולקו מהעתון המאמרים והדיונים המרובים בחכמת ישראל, נצטמצמו גם המאמרים הארוכים על המדיניות האירופית, ובמרכזו הועמדה ההטפה לישוב ארץ ישראל ומסירת החדשות על התנועה הלאומית ומעשיה בגולה ובארץ ישראל. לא היתה איזו פעולה לאומית שהיא, ותהא הפחותה ביותר, שלא סופר עליה ב„המגיד“. רד“ג עצמו, שלאחר למעלה מעשרים שנה של עורך בפועל, נעשה, ב-1880, עורכו הרשמי של „המגיד“, גילה באותן השנים את כל מרצו ומסירותו. כשרונו הפובליציסטי השיג גובה, עמקות וחרירות. לשונו נעשתה שוטפת, עשירה וטבעית, ועולם רעיונותיו נתעמק. נראה היה כאילו כל שנות חייו הקודמות בבחינת הכנה היו לתביעת השעה ההיסטורית. הוא לא היסס עתה, ומאחר שהגיע למסקנתו הציונית נשאר נאמן לה בכל נימי נפשו עד אחרון יומו. זאל תהא נאמנות זו קלה בעיניך. אפילו במחנה העברים, היא היתה נחלת יחידים בלבד, ואילו הרוב מפוכח היה ומעשי. או שפסח על שתי הסעיפים או שהתנגד לה. כך, למשל, היה בין המהססים יהל“ל, שאחרי כן נעשה לחובב ציון נלהב. הוא הייב אמנם עצמאות לאומית יהודית, אולם מחשש לאבדן

58 שם, XXIV (1880), ע' 214.

59 שם, ע' 296.

הישגי ההשכלה בארץ ישראל, ביכר עליה את אמריקה⁶⁰). מתנגד ללאומיות הציונית היה סוקולוב הצעיר. בהתלהבות נעורים הרים על נס את תעודת ישראל בין העמים שטרם נתמלאה, ומיצר היה להשכלה פן תאבד „בחק העצלות והבערות אשר בו כל בני ארצות המזרח הזוים שוכבים“⁶¹). בכלל חשב, „כי לא נחוק... לדבר מישוב ארץ ישראל בימי הזעם והמהומה... וכי בני ישראל אינם נזקקים לצרות להעלות על ידן את זכרון ארץ קדשם בלבם“⁶²). שונה היתה דרכו הלאומית-ציונית של שמעון ברנפלד הצעיר. לאחר שעמד כמה שנים לצדו של רד"ג בהטפה לאומית, התפכח מהתלהבותו, עת נכנסה התנועה לשלב יום הקטנות האפור ורבו קשייה. אז החל מגלה מומים בה, ומבקרה על יחסה השליילי, כביכול, להשכלה, ועל שאיפתה לבודד את היהדות. ריכוז יתר של כוחות האומה בענין ארץ ישראל, טען, מפנה תשומת הלב מצרכי האומה בגולה, ועלול, בסופו של דבר, להביא שואה על היהדות. דוגמת אלה שנגרמו על ידי התנועות המשיחיות של הדורות שעברו. ארץ ישראל, הוסיף לטעון, היתה מאז ומעולם סלע-מחלוקת בין עמים שונים, וכך תהא גם בעתיד. איך אפשר, איפוא, לתלות בה תקוות עם שלם? ⁶³ היסוסים ותמורות כאלה לא ידע רד"ג. הוא היה בין היחידים בדרור שהתמכרותו לרעיון היתה שלימה וללא כל סייג. מאמריו הלאומיים המרובים מאותן השנים מזהירים בשנינות לשונם וחריפות הגיונם, לזהטים באמונה עמוקה, וזרועים ניצוצות נבואיים של פרוג' נזה היסטורית.

רובי תורתם נתישנו, כמובן, בימינו ומטבעתם הראשונית נשתחקה מרוב שימוש. אולם לא למותר יהא לעמוד עליהם בקצרה, שכן בצירופם המלא, מעלים הם לפנינו השקפה לאומית אחידה, שחותם של ראיית דברים ראשונית בה.

נגד כל ממעטי דמותה של היהדות, ויזא בשם מונותאיזם דתי או קוסמופוליטיזם חלוני, הכריז רד"ג שנה ושלש כי עם אנחנו שרק יעוד אחד לפניו, היעוד הטבעי הטבוע בכל יצור חי: לחיות ולהיות הוא עצמו. מטרתנו אינה להכשיר עצמנו לשליחויות וליעודים אלא „הקיום החומרי והרוחני שלנו... המטרה הראשונה של כל יציר נברא היא קיומו“⁶⁴). שר האומה הוא שהטביע בנו יצר קיום זה ואין אנו בני חורין להפטר ממנו, כי „חפץ חפשי ישנו רק לאיש פרטי אבל לא לעם שלם“⁶⁵). איולת היא איפוא לחשוב שההתבוללות

60) שם, xxv (1881), ע' 322-3.

61) שם, ע' 227.

62) שם, xxvi (1882), ע' 238.

63) שם, xxix (1885), ע' 373-4, 381-2, 389-90, 398-9.

64) שם, xxvii (1883), עמ' 386.

65) שם, xxvi (1882), ע' 25.

תפתור את בעיית האומה. „בני עמנו לא יכלו להתבולל בין העמים גם אם היו חפצים“⁶⁶.)

עיקר מאמציו של רד"ג באותן השנים מכוון היה להחדיר בלב העם את הלקח ההיסטורי של המאורעות הטרגיים. חשש, פן עם עבור ימי הזעם, תפוג המתיתות והכל ישוב לכשהיה⁶⁷). שנאת ישראל, הורה, לא תופעה מקרית וחולפת היא. נצחית הנה ולא תעבור „עד הימים שעליהם נבאו חזוי עליון“⁶⁸). „מה שקרה לבני עמנו עתה בסוף המאה התשע־עשרה... יקרה גם אחרי עבור אלף שנים“⁶⁹). נגד אלה שאזנם היתה תמיד קשובה ל„מה יאמרו הגויים“, ושטענו נגד הלאומיים כי בהכרזותיהם מלבים הם אשה של שנאת ישראל, השיב רד"ג שהאנטישמיות קדמה לעלייתה של התנועה הלאומית⁷⁰), ושבכלל פועלת היא מבלי להשגיח במעשינו ובהתנהגותנו. מה שלא נעשה לא יזכנו בעיני שונאינו. „לשוא נתחרה להדמות להם בכל דבר. לשוא נתאמץ למחות כל זכרון לאומי מלבנו. אף אם נאכל אתם מקערה אחת ונתבייש בשם ישראל הנקרא עלינו, נשאר יהודים בעיניהם עד סוף כל הדורות. תמיד יחשבונו לגרים וצוענים“⁷¹). אפילו „אם יחליפו היהודים את אמונתם לא תועיל להם מאומה לא באשכנז ולא בארץ אחרת“⁷²). „כאשר בלתי תצויר אחדות גמורה בין אש ומים, כן מן הנמנע שיתאחדו העמים עם ישראל באחדות והבנה נאמנה“⁷³).

בניתוח הרקע של שנאת ישראל ההגיש רד"ג את היסוד הכלכלי, אולם לא העמידה עליו בלבד, כשם שלא העמידה על היסוד הדתי או התרבותי בלבד. מכיון שכך, ברור שאין האובייקט שלה שייכבה זו או אחרת שבעם היהודי, אלא כל העם כולו. ואם פגעה עתה בעניים, „הנה ימים באים וידעו גם עשירינו וגדולינו כי כל עמלם לא יעמוד למו להשכיח את אויבי ישראל את צור מחצבתם גם הם. אז יראו גם הם כי למרות עשרם או חכמתם הם בעיני רוב שכניהם גם כן כצוענים... אז יזכרו את עמם ובור ממנו נקרו“⁷⁴). נבואה נזרקה מפיו: „בפרוץ הסער לא יבדיל ההמון בין יהודי חכם ועשיר לסכל ועני“⁷⁵). וכשם שאובייקט השנאה הוא כל העם היהודי, כן כללי הנהו סובייקט השנאה. כמעט דור שלם ויותר לפני ביאליק, ברנר, שופמן, אורי צבי גרינברג ואחרים, טען גורדון ששנאת ישראל אינה רק נחלת ההמון הפשוט. אלא טבועת היא

66) שם, ע' 33-4.

67) שם, ע' 117-20.

68) שם, XXVII (1883), עמ' 81-2.

69) שם, XXV (1881), ע' 178-9.

70) שם, XXIX (1885), עמ' 1-2.

71) שם, ע' 84-5.

72) שם, ע' 101.

73) שם, XXVII (1883), ע' 399.

74) שם, שם.

75) שם, XXV (1881), עמ' 178-9.

בעמקי לבם אף של ליברלים וסוציאליסטים. „גם הטובים והישרים שבהם אשר לא ירדפנו ולא ידוקו בפנינו, אומרים בלבם וגם בפיהם: די לכם אם נניח אתכם לשאוף אויר ארצנו ולחיות ככל האדם, אבל לעולמי עד לא תדמו ולא תשוו אלינו, כי גרים אתם, אזיאתים הנכם ואין לכם ארץ מולדת במלוא מובן המלה“⁷⁶). משום כך איוולת היא לחשוב ששינויים סוציאליים או פוליטיים בארצות אירופה עלולים להביא שינוי יחס לעם היהודי⁷⁷). המסקנה ברורה ואחת: אל לנו להשלוח עצמנו עוד באפשרות של בניית חיים לאומיים תקינים בארצות העמים. נתנער מאמונת התום לבנות עתידנו על „הציביליזציה, אהבת האדם וכדומה מהמליצות הנעימות ההן“. נפסיק לבזבז כוחותינו „לטובת עמים שלא אהבנו ולא יאהבנו לעולם“⁷⁸). אין לנו דרך אחרת אלא לשוב לארצנו ולחיות חיי עם. מי שלא יעלה ברצון „עתידים לעלות בשלשלאות של ברזל בהכרח התולדה, אשר הציגה לנו תעודה, שאין אנחנו בני חורין להפטר ממנה גם אם נסרב“⁷⁹).

מתוך השקפות אלה תסתבר לנו התנגדותו של רד"ג, ושל רוב סופרי „המגיד“, להגירה לאמריקה, ולכל מיני פתרונים „טריטוריאליסטיים“ שהוצעו אז⁸⁰). מלבד לסכנת ההתבוללות שם, אין ערובה בידו, טען רד"ג, שגם שם לא תפרץ שנאת ישראל כמו בארצות אירופה⁸¹).

אמונה לאומית זו הפכה עתה לרד"ג לקנה-מידה עליון על פיו העריך כל תופעה ומאורע בחיי האומה. היא למדתו להציץ לתוך נשמתם של הדברים ולהעמיד לעמוד הקלון כל גילויים שבהתרפסות והתכחשות לאומית. כך יצא במאמר שנון וחריף נגד מנהיגיה של יהדות הונגריה, שלאחר תום משפט עלילת הדם הנורא בטישא עש"ל (1882) פנו בקול קורא לקיבוצי ישראל שמחוץ להונגריה לא לאסוף כספים לטובת נפגעי עלילה זו, כדי „שלא נתקוטט במשנאינו ולא נמשוך עלינו עיני עם הארץ“. כנראה לא בלי יסוד הרגיש רד"ג שמאחורי טעם תמים זה הסתתרה אמת יותר שפלה, והיא: הרצון להוכיח „שאין בני ישראל ערבים זה לזה“, ושאין כל קשר בין יהודי הונגריה ויהודי הארצות האחרות. „ומה תעשו, אפרתים נכבדים, מאדיארים נעלים“, פנה אליהם במרירות, „אם תצאו בראש גולים כאחינו הרוסים? האם גם אז לא תנעם לכם התיחסות ביניכם ליתר אחיכם? או האם לא תאמינו עוד כי אך יהודים, ר"ל צוענים, הנכם בעיני עם הארץ, ולעת מצוא לא יזכרו לכם הכנעתכם ושפלותכם, לא

76 שם, XXVII (1883), עמ' 385.

77 שם, עמ' 81-2.

78 שם, עמ' 399.

79 שם, XXVI (1882), עמ' 25.

80 שם, XXV (1881), עמ' 272, 322. השוה גם י. כהן ונ. מ. גלבר קיצור תולדות

הציונות (ירושלים, 1956), ע' 47.

81 החגיד XXV (1881), ע' 281-2, XXVII (1883), ע' 34.

יזכרו כי השפלתם את עצמכם ללקק ידיהם ולנשק כפות רגליהם? האם תאמינו כי בזאת, כי תקשיחו לבכם מאחיכם תזכו את ארצכם בעיני עם הארץ? לא יארכו הימים ותראו משוגתכם”⁸². היו אלה, מוסיף רד”ג, אותם המנהיגים, אשר ביום שבות זרים חיל אחינו בצפון וכל לב נמס לשמע צרותיהם... לא ידעו בושת ואמרו בגלוי: אין לנו חלק בישראל ולא לנו לתמוך בידי אנשים אשר לא מארצנו המה, נבלה כזאת עשו רק המה!⁸³

לאומי ציוני, היה „המגיד“ מראשיתו, אולם עתה, מסוף שנות השבעים ועד מותו של רד”ג, נעשתה האמונה הלאומית הרוח המפעמת בכל מאמריו כמעט. בשמה נבדקה כל האידיאולוגיה של ההשכלה, בשמה הטיפו לספרות עברית לאומית, שקיומה לא יהא רק בזכות הלשון העברית אלא בזכות היותה משקפת את חיי האומה על צדיהם השונים, ובשמה תבעו שינוי מערכות בחינוך היהודי, וקביעת עמדה ברורה במלחמת היהדות על זכויותיה בגולה.

כנגד הדבקים בהשכלה שהאשימו את הלאומיים בנסיגה מאידיאליה, ענה רד”ג שיש השכלה ויש השכלה. אם נסיגה כאן הריהי רק מההשכלה המוליכה להתבוללות, ולהתרחקות ממקור מחצבתנו למען מצוא חן בעיני משנאינו ומנדינו, אך לא מן „ההשכלה האמיתית, השכלת ישראל, המביאה להכרת ערך עצמו, השכלת כל חכמה ומדע שיש בכחה לטהר ולצרף את הנפש מכל חלאה ומכל מדה רעה, ונשחתה”⁸⁴. מאורעות הדור האחרון הוכיחו שההשכלה האירופית אינה אלא חיצונית וללא בסיס מחסרי „ובעבורה לא נקריב את אשרם... של אחינו”⁸⁵. ואף כי בדרך כלל „הביאה ברכה אל כל העמים”, הרי בתנאינו המיוחדים בגולה, עלולה היא „להביא אסון נורא על כלל ישראל בתור עם שיש לו יעוד נשגב”⁸⁶. טובת האומה ויעודה מוכרחים להיות קנה-המידה האחד להערכתה. ואפילו אם בעקבות שיבתנו לארץ נוכרח לוותר לזמן מה על ההשכלה, אין בכך כלום. „אחת היא לנו אם במשך חמשים שנה הראשונות לא ידעו שבעים לשונות ולא ילכו לבתי תיאטראות. אנחנו דואגים לחיי עולם של האומה, ומה הם חמישים שנה במנין שנות הנצח”⁸⁷.

לאורה של האמונה הלאומית נבדקה עתה גם ספרות ההשכלה העברית, ונמצאה לקויה בחד צדדיות, בחוסר אידיאלים לאומיים חיוביים, בהתבטלות עצמית, וכריעת ברך בפני כל אלילי נכר. היא עמדה, כמעט עד לדור האחרון, מחוץ לחיי האומה, הטיפה להתבוללות ועל ידי כך הרחיקה העם מרעיון

(82) שם (1883), ע' 256.

(83) שם, עמ' 257.

(84) שם, XXVIII (1884), עמ' 411.

(85) שם,

(86) שם, XXVI (1882), ע' 225.

(87) שם, גליון 35.

הגאולה⁸⁸). «היא לא הביטה אל חיינו הפנימיים לתקנם ביחוס רוח לאומנו, אבל בבקורת זעומה צחקו הסופרים והרחיבו פה ולשון לגלות את חרפתנו, והציגו אל עמוד הקלון אי הסדרים אשר בקרבנו לעמת דרכי וחיי העמים»⁸⁹. בשעה שעמי אירופה הקימו להם ספרויות לאומיות מזהירות, דברו סופרינו גבוהה. גבוהה על קוסמופוליטיזמוס, והלעיטו את אחינו במליצות נשגבות מעוררות רק גועל נפש». גם חכמת ישראל לא הביאה טובה מרובה לאומה. כבודה במקומה מונח. אבל ענין ליחידים היא, ולדרוש מעם שלם שיהיו פילולוגים הוא סכלות מאין כמוה»⁹⁰. בעיקר לקויה היתה מבחינה לאומית חכמת ישראל בגרמניה. אותם האנשים, כתב רד"ג על חכמי ישראל בגרמניה, שלעגו לאבותיהם «בדבר הפלפולים בביצה שנולדה ביו"ט, כילו ימים רבים בחקירות נפלאות איך היתה תבנית הבגדים שלבש חכם או תנא פלוני, אלא שקראו לחקירה הזאת, חכמת ישראל». לבני הדור החדש הפכה החקירה עיקר, ואילו היהודים היו טפל. הם הפרידו בין יהודים ויהדות, בין ספרות האומה ועצמה ובשרה, «ובעוד שכל אות או קו של חכם קדמון אחד חביב עליהם, ריק לבם משמץ של אהבה לאחיהם, ולבני עמם»⁹¹.

על יד התביעה לשינוי ערכין בספרות הושמעה גם התביעה לשידוד מערכות החינוך ומגמתו. «לא משכילים, חכמים ומלומדים צריכים לנו, כי אם יהודים משכילים, חכמים ומלומדים נאמנים לעמם ולדתם». יש להקים מוסדות חינוך שיהיו חדורים באהבה לאומה ולקניניה⁹².

עם עיבור תקופת ההתרגשות הראשונה, עת מצד אחד רבו הקשיים במ נתקלה התנועה הלאומית, ומאידך גבר לחץ בעיות החיים של יהדות רוסיה; עת נתברר שמפעל התחיה, אף אם יצליח, יהא תהליך אטי שהגשמתו תמשך דורות — נשמעה התביעה להרחיב את מסגרת הפעולה הלאומית, ועל יד המאמץ ליישוב הארץ, לא להזניח גם את בעיות יום יום של יהדות הגולה, והעיקר להחדיר את האמונה הלאומית והשקפת עולמה בשכבות עם רחבות ולהפכן ליסוד מוסד של מחשבת היהודי החדש⁹³. ואם הצליחה התנועה הלאומית במשימה זו, הרי חלק לא קטן בהצלחה זו יש ליחס ללא ספק לפעולות «המגיד» ולעורכו ר' דוד גורדון.

88 שם, XXVII(1883), עמ' 65-6, XXVIII (1884), ע' 370.

89 שם, XXIX (1885), ע' 52-3.

90 שם, XXVII (1883), ע' 65-7.

91 שם, XXVI (1882), ע' 49.

92 שם, XXIX (1885), ע' 118-9.

93 שם, XXVIII (1884), עמ' 352, 372, XXX (1886), ע' 304-6, 313-4.